

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Opnieuw verder kijken dan de eigen neus lang is

Verder kijken dan de eigen neus lang is. Dat was en is de krachtproef van Europa. Maar hoe dat te doen, nu de Europese zaak van diverse kanten beproefd wordt? Verantwoordelijke politici praten meer dan gebruikelijk was op een zakelijke manier over Europa. Verbinding met werkbare politieke idealen blijft echter nodig om vooruit te komen.

.....
 door *Theo Brinkel, Hans-Martien ten Napel & Jan Prij*

Theo Brinkel is Hoofd Fundamentele Voorlichting van de Nederlandse Defensie Academie en oud kamerlid voor het CDA. Hij heeft op persoonlijke titel bijgedragen aan dit stuk. Hans-Martien ten Napel doceert staats- en bestuursrecht aan de Universiteit Leiden. Jan Prij is redactiesecretaris van *Christen Democratische Verkenningen*.

EUROPA STAAT WEDEROM VOOR EEN KRACHTPROEF. Haar allereerste krachtproef was de aanvang van het integratieproces zelf, als een ongelooflijk en uniek experiment in de geschiedenis. Nu staat de Europese Unie voor de immense taak goede betrekkingen te onderhouden met de burens, recent toegetreden lidstaten in zich op te nemen en ondertussen de steun van haar burgers niet nog verder kwijt te raken.

Het debat over Europa is intussen, nadat het ook al tijdens de afgelopen Europese verkiezingen niet goed op gang was gekomen, behoorlijk stilgevallen, en niet voor het eerst. Vanaf het referendum over Europa en het Franse en Nederlandse 'nee' lijkt bij de grote partijen CDA en PvdA het enthousiasme voor het Europese integratieproces enigszins bekoeld, hoe pro-Europees zij in het verleden over het algemeen ook zijn geweest.¹ Europa wordt vaak neergezet als een centenkwestie of als een 'teveel' aan administratieve lastendruk, waar de Nederlandse kiezer zo min mogelijk last van zou willen hebben. Is een hernieuwde zoektocht naar de meerwaarde

van Europa in andere dan utilitaire termen nog mogelijk, en zo ja, waaruit bestaat die meerwaarde dan?

Er staat veel op het spel, zeker voor een open land als Nederland dat het zich niet kan veroorloven zich achter de dijken te verschuilen. Of, zoals premier Balkenende het verwoordde bij de opening van de algemene beschouwingen op 17 september 2009:

‘Wij zijn van nature een “portal to Europe”. Openheid zit ook in onze genen. Waar ik ook kom op de wereld, overal kom ik Nederlandse ondernemers, studenten, stagiairs, werknemers en reizigers tegen. Ik voel mij zeer verwant met wat Jean Monnet, de grondlegger van de Europese Unie, ooit zei: “We are not forming coalitions of states, we are uniting men.” Daarmee vatte hij de kern samen van de grote Europese idealen: vrede, rechtszekerheid en welvaart voor alle burgers. Het zijn woorden die nog niets aan betekenis hebben verloren. Tegelijkertijd is Europa ook gewoon een kwestie van kleine stappen en hard werken. Of zoals Monnet het zei: “I am not an optimist, I am determined.”’

LASTIGE UITGANGSPOSITIE

Van belang is ongetwijfeld de niet al te positieve bredere context waarbinnen de Europese Unie dezer dagen functioneert. Hierbij valt bijvoorbeeld te denken aan de financieel-economische crisis die de Europese Monetaire Unie zwaar op de proef stelt. Dit trekt ook een zware wissel op de politieke samenwerking. Die laatste staat er toch al weinig florissant voor.² Maar ook het hiervoor genoemde gebrek aan enthousiasme voor de Europese gedachte baart zorgen. Voor velen is Europa niet meer dan een technocratisch project, voortgedreven door een eigenaardig samenspel van economische, bestuurlijke en bureaucratische logica, dat ver af staat van de oorspronkelijke idealen. En wie kan ontkennen dat daarin althans een kern van waarheid schuilt? In de aanloop naar het referendum waren het Europegezinde politici die op vormkritiek op de Europese Unie van de weeromstuit grote woorden gebruikten om de Europese idealen van vrede, democratie en veiligheid te onderstrepen. Als de Europese grondwet zou worden afgewezen, zou ‘het licht uitgaan’, en zouden wij ‘onze veiligheid op het spel zetten’. Het referendum pakte inderdaad negatief uit, maar dat hoeft toch niet te betekenen dat Europegezinde politici er nu helemaal het zwijgen toe moeten doen? En daarbij in ieder geval een Europees ideaal, dat van publiek debat en discussie, met voeten wordt getreden?

Van cruciaal belang is te onderkennen dat de idealen van Europa in de perceptie van veel kiezers dode woorden zijn. Hoezo vrede? Hoezo veiligheid? In dat licht kan een idealistisch zwaar aangezette reactie op kritiek

op de Europese eenwording ook riskant zijn, omdat die de kiezers eerder van dat project vervreemdt dan hen er opnieuw bij betreft. Zo bezien staan twee realistische opties open. De ene optie, verdedigd door politici als Frits Bolkestein, streeft ernaar de Europese eenwording definitief terug te brengen tot een louter economisch programma om de vrijhandel te stimuleren. De andere is ambitieuzer: deze houdt een poging in om de dode woorden weer tot leven te wekken en het Europese ideaal de mobiliserende kracht van weleer te geven. Wat dan te doen?

VERANDERING VAN TOON EN HOUDING

Er valt binnen grote partijen als CDA en PvdA, al dan niet onder druk van de omstandigheden, een verandering van vertoog op te merken ten aanzien van de te volgen Europese koers. Binnen het CDA wordt bijvoorbeeld nergens meer gesproken over het federatieve ideaal (zie de bijdrage van Brinkel). Ook binnen de PvdA is een wending waarneembaar. Zie bijvoorbeeld de mededeling van Wouter Bos dat hij tijdens de Europese verkiezingen van mei 2009 op de euroscepticus René Couperus heeft gestemd in plaats van op de als meer pro-Europees bekendstaande lijsttrekker Thijs Berman.

De koers van de VVD was de laatste jaren altijd al relatief eurosceptisch. 'Vergeet het Europese evangelie en neem eigen belang als leidraad', zo stelde Atzo Nicolaï al op 27 mei 2004 in *NRC Handelsblad*. In verhevigde mate geldt dit voor de bij uitstek nationalistische SP en de PVV.

Voor de verandering van vertoog binnen het CDA is een beknopte analyse van de afgelopen verkiezingsprogramma's illustratief. Wat daarbij opvalt, is dat waar binnen de christelijk-sociale familie in het algemeen, en binnen de christelijke kerken in het bijzonder, nog volop over Europese waarden en idealen wordt gesproken, dat dat in recente christendemocratische documenten op minder uitgesproken wijze het geval is en dat een wat andere toon wordt aangeslagen.

HET UITEENLOPENDE VERTOOG OVER EUROPA VANUIT DE CHRISTELIJK-SOCIALE TRADITIE EN DE CHRISTENDEMOCRATIE

Een relevant document van de Nederlandse Bisschoppenconferentie is de handreiking voor de Europese verkiezingen 2009, verschenen onder de titel *Onze christelijke opdracht. Onze vragen en bedenkingen*. De bisschoppen stellen daarin: 'Als we deze twijfels en ontevredenheid [over Europa] willen wegnemen, dan moeten we ons bewust blijven van de idealen waarmee de Europese samenwerking ooit begon. Want voordat er beleid was, voordat er ambtenaren en overlegorganen kwamen, waren er idealen en waarden.

Iedere gemeenschap die gebaseerd is op wetten en regels heeft ook waarden nodig als fundament. In het geval van Europa zijn die waarden niet exclusief christelijk, maar zijn ze wel diep geworteld in de joods-christelijke traditie. Grondslag en doel zijn de bescherming van de menselijke waardigheid en het *bonum commune*, het algemeen welzijn, van de hele samenleving. Op grond daarvan komen andere beginselen zoals solidariteit en subsidiariteit naar voren.³

Via COMECE, de Commissie van Bisschoppenconferenties van de Lidstaten van de EU, spreekt de r.-k. kerk ook op Europees niveau haar woordje mee. In een relevant document van een aantal oecumenische Brusselse organisaties wordt eveneens gesproken over Europa als een geloofsproject, gericht op de wereld en ontplooiing van de menselijke mogelijkheden wereldwijd. Het migratievraagstuk, bijvoorbeeld, staat in het teken van ‘welcoming the stranger’; leven staat niet in het teken van overleven en macht, maar in het teken van menselijke waardigheid en het voorkomen van armoede en sociale uitsluiting. De betrekkingen met de bureaus van Europa staan in het perspectief van vrede en ontwikkeling.⁴

Zie ook de zogeheten ‘pulpit declaration’ *Strengthening democracy in Europe* van de Community of Protestant Churches in Europe (CPCE): ‘Today many political questions are decided at a European level: for the solution of the financial and economic crisis we need solidarity between the European states. Peace and security in Europe can be secured only with one another and not against one another. Only together can we prevent climate change. Particularly in times of crisis it will be important for us to help those in need. Responsibility for others may not stop at national frontiers.’⁵

Stichting Oikos publiceerde in de aanloop naar de Europese verkiezingen een zogeheten waardenwijzer.⁶ Een conclusie van projectleider David Renkema in het *Christelijk Weekblad* van 19 juni 2009: ‘De meeste politieke partijen hebben [...] verzuimd om hun concrete standpunten in de debatten te verbinden met een substantiële visie op de Europese Unie. De Europese samenwerking werd vooral gepresenteerd als een instrument om bepaalde problemen op te lossen, om Nederlandse belangen te behartigen, enzovoort.’

De vraag is of dit ook geldt voor EVP/CDA? De EVP spreekt in haar verkiezingsprogramma 2009 over Europese integratie als ‘the greatest achievement in the history of our continent’ en meent dat ‘[t]oday, a number of problems require both close cooperation on European level and a strong Europe in the world’.⁷

In het verkiezingsprogramma van het CDA voor de Europese verkiezingen staat het volgende te lezen: ‘Dit CDA programma is naast het

EVP-programma voor de Europese verkiezingen een leidraad voor onze volksvertegenwoordigers in de fractie van de Europese Volks Partij [...].⁸ Het was de eerste keer dat er een dergelijk nationaal programma naast het EVP-programma verscheen. ‘Het CDA ziet de Europese Unie als een gemeenschap van gedeelde waarden.’⁹ Wie deze formulering vergelijkt met het actieprogramma van de Europese Volkspartij 2004-2009 ziet dat daarin nog wordt gesproken over het bouwen van ‘een gedecentraliseerd federaal Europa’.¹⁰

In het laatste nationale CDA-programma wordt vooral over ‘Europese *samenwerking*’ (onze cursivering; red.) gesproken.¹¹ Nog in het programma 2002-2006 schreef het CDA echter over Europa ‘als een federale unie van staten’.¹² Vergelijk voorts het programma van 1989: ‘Het einddoel van de integratie blijft een Europese Unie. Door het overdragen van bevoegdheden aan de EG is er een nieuwe, Europese supranationale overheid ontstaan.’¹³ En in 1986: ‘Het CDA is krachtig voorstander van een Europese eenheid, die op een economische en politieke unie uitloopt.’¹⁴ In 1982 stond er: ‘Gestreefd wordt naar een verenigd Europa dat zijn politieke en economische verantwoordelijkheid in de wereld wil en kan dragen.’¹⁵

Het is de vraag of hiermee sprake is van een koersverandering. In dit nummer van *Christen Democratische Verkenningen* komen auteurs aan bod met op dit punt verschillende opvattingen. De lezer kan zelf concluderen in hoeverre van continuïteit sprake is, dan wel waar andere accenten worden gelegd. De vraag is of een koersverlegging binnen ‘the one political family with a clear vision for Europe’ op zichzelf erg is. In dit verband is de recente uitspraak van het Duitse constitutionele hof over het Verdrag van Lissabon van belang.¹⁶ Op basis van artikel 23 van de Duitse Grondwet wordt hierin gesteld dat de Europee eenwording is te begrijpen als een verbond van soeverein blijvende nationale staten en dat die eenwording niet zodanig mag zijn dat ze te weinig ruimte laat aan de lidstaten voor een eigen politiek op economisch, cultureel en sociaal gebied. Heeft er binnen de christendemocratie een koersverandering plaatsgevonden? Is het CDA in de richting van een unie van soeverein blijvende staten onder de Europese verdragen opgeschoven? En zo ja, hoe wordt dat verantwoord in het licht van de christendemocratische traditie? Het is één van de bedoelingen van dit nummer van *Christen Democratische Verkenningen* om dat aan de orde te stellen. Het gaat daarbij om meer dan alleen de vraag of Europa een federatie moet zijn of een statenbond. Dat is een vormkwestie. Deze discussie is in het geval van de Europese Unie altijd al een beetje misleidend geweest, omdat Europa enig is in zijn soort: Unie van lidstaten *en van burgers*.¹⁷ Deze laatste toevoeging is wezenlijk voor haar unieke karakter. Uiteindelijk gaat het om ‘the unification of men’, zoals Monnet het uitdrukte.

DE WERELD WORDT KLEINER IN PLAATS VAN GROTER

Als er alleen maar in termen van belangen en macht gesproken wordt, gaat er in de politiek iets wezenlijks verloren dat met ‘the unification of men’ samenhangt. De taal uit de brede christelijk-sociale en christendemocratische tradities, maar ook van de sociaal-liberale traditie¹⁸, is bij uitstek al-

In de kern gaat het in politiek om de vormgeving van een mogelijke wereld

tijd in staat gebleken die meerwaarde te verwoorden. Het is verleidelijk te stellen dat het in de politiek in het algemeen, en in de buitenlandse politiek in het bijzonder, uiteindelijk alleen maar draait om macht en belangen. De uitspraak ‘Europa, dat

is Frankrijk en Duitsland; de rest is decoratie’ van de Franse staatsman De Gaulle¹⁹ illustreert deze visie op treffende wijze.

Toch is zo’n redenering onvoldoende om werkelijk te begrijpen waar het in de politiek om draait. In de kern gaat het in politiek om de vormgeving van een mogelijke wereld. Wat voor mogelijk wordt gehouden wordt ten minste deels bepaald door idealen en visioenen. Het is een cynische reductie van de politiek om deze idealen uiteindelijk te willen bezien als vormen van strikt eigenbelang (zie de bijdrage van Oostlander). De grootse waarde van de wereldgodsdiensten en van de humanistische traditie in de geschiedenis is nu juist de ontdekking dat het in de wereld uiteindelijk niet draait om het recht van de sterkste of om de natuurwetten van de menselijke geschiedenis (zie hiervoor het interview met Rob Riemen in deze uitgave). Menselijke handelingen kunnen daarboven uitstijgen en aldus perspectief bieden.

Zo ontmaskert de Bijbel de verdediging van de natuurlijke orde der dingen met een beroep op macht of op natuurkrachten als afgoderij. De droom van Martin Luther King – gelijke rechten voor zwart en blank – valt niet los te begrijpen van zijn religieuze overtuiging. De mogelijkheden van de wereld zijn er enorm door vergroot. Het presidentschap van Obama in de VS was zonder die droom ondenkbaar gebleven. Evenzeer is de verzoening tussen Frankrijk en Duitsland in het licht van de wereldgeschiedenis der machten ten minste ten dele te beschouwen als een opmerkelijke geloofsdaad die de mogelijkheden van diezelfde wereld enorm heeft vergroot.

Tegen de catastrofale achtergrond van de Eerste en de Tweede Wereldoorlog probeerden de naoorlogse Europese staatslieden een eenheid te scheppen die niet van grote ideeën afhankelijk was, maar vorm kreeg in het vervlechten van belangen, het intensiveren van de handel en zo van de onderlinge afhankelijkheid.²⁰ Het is belangrijk hierbij op te merken dat de idealen van de Unie dus bepaald niet abstract waren, maar werden toege-

past in een bepaalde vorm van wijze belangenpolitiek, die verder keek dan de eigen neus lang was.

Wat nodig was en wat nodig is, is het vermogen over de grenzen heen te kijken en een elementaire lotsverbondenheid van alle mensen op aarde waar te nemen. Het is een dergelijke doorleefde visie die leidde tot de Universele Verklaring voor de Rechten van de Mens. Zonder het vermogen over de grenzen heen te kijken, blijft ons wereldbeeld klein. Zonder die kijk dreigt de samenleving gevangen te blijven in vijandbeelden en angst. Zie ook de Europese open geest van iemand als Erasmus. In tijden van spanningen en grote oorlogen bleef hij waken voor een open humanistische geest, voor ruimte voor verschil, debat en tolerantie.²¹

VERANDERING VAN EEN INTERNE NAAR EEN EXTERNE ORIËNTATIE

De verandering van het vertoog over Europa zoals die in de christendemocratie kan worden waargenomen, blijkt alleen al uit het feit dat niet langer over Europese ‘integratie’, maar over Europese ‘samenwerking’ wordt gesproken. Dat is in het interview van CDV met Wim van de Camp bevestigd: volgens Van de Camp zijn de veranderende context en houding van burgers hier debet aan. Het komt erop neer dat voorstanders van het gebruik van de term ‘samenwerking’ de nationale staat als uitgangspunt nemen, en niet het grotere verband als zodanig. Wie dit interview naast de bijdrage legt van Yves Leterme, de kersverse minister van Buitenlandse Zaken van België, ziet dat bij de laatste nog wel in federatieve temen over Europa gesproken wordt. Ook toont hij zich een vurig pleitbezorger van het Europese Rijnlandmodel. Volgens Leterme heeft dit ten langen leste de meeste overlevingskracht en is het superieur aan het Angelsaksische model. Op de conferentie die het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA op 3 september 2009 in de Eerste Kamer organiseerde naar aanleiding van het verschijnen van *De nieuwe wereld*, het zomernummer van CDV, en in aanloop op dit herfstnummer, ontwaarde hij wereldwijd een convergentie in die richting van democratie en sociale markteconomie.

Volgens Van de Camp is het wat misleidend om Europa als een al te idealistisch project af te schilderen. Het gaat hem ook en vooral om het behalen van concrete resultaten. Alleen die kunnen de burgers over de streep trekken en overtuigen van het belang van Europa. Europa als vredesproject is bij lange na niet voldoende om de jongere ‘vanzelfsprekendheidsgeneratie’, zoals Van de Camp die noemt, voor Europa te winnen. De ideologische herbronning van Europa die ook hij zegt te ondersteunen kan niet slagen zonder een helder oog voor, en een scherpe definiëring van, de gemeenschappelijke belangen die natiestaten binden aan Europa.

Ook andere auteurs in de uitgave benadrukken dat Europa veranderd is, evenals de omgeving waarbinnen het functioneert. Waar zijn uitdagingen lagen in het vinden van een nieuwe grotere interne identiteit en gericht was op het oplossen van problemen en spanningen tussen de landen binnen Europa, zal zijn nieuwe legitimatie nu vooral gezocht moeten worden in de relatie tussen Europa en de buitenwereld (zie de bijdrage van Nijhuis). Vanuit dit perspectief stelt hij zelfs dat de Frans-Duitse as tot de infrastructuur van het oude Europa behoort. Van Middelaar geeft in zijn bijdrage aan dat Europa als vredesproject zijn langste tijd gehad heeft, en dat ze zich op straffe van haar eigen marginalisering moet richten op het versterken van de eigen macht. Juist die externe dimensie van Europa schiet nu overduidelijk tekort.

In hoeverre daarbij een duidelijk ‘oranje’ gekleurde Europapolitiek hoort, zoals Werts in zijn bijdrage bepleit, is maar zeer de vraag. Er valt wat voor te zeggen dat wanneer Europa door ieder land als zijn eigen service center wordt gezien, er van de krachtproef die Europa was en is, weinig overblijft. Aan de andere kant bevat zijn artikel ook een interessante waarschuwing. Hij wijst op het gevaar van wat hij ‘gevaarlijk idealisme’ noemt. Te lang is van Europa een utopisch ideaal gemaakt, een benadering die uiteindelijk de Europese Zaak zeer geschaad heeft. Wat losstaat van het welbegrepen eigenbelang, gaat aan de eigen ambities ten onder. Het Europese project moet werkelijkheidszin hebben en kan dat hebben bij een gezamenlijke inzet voor concrete projecten zoals de uitvoering van de Lissabon-agenda voor een sterke en duurzame economie, maatregelen tegen terrorisme en criminaliteit, de hervorming van het budget, en de ‘vertering, ook door het publiek, van de verdubbeling van het aantal EU-landen’. Alleen zo kan voorkomen worden dat Europa voor burgers een ‘ver-van-mijn-bedshow’ blijft. Werts beoordeelt de wending van het CDA en de PvdA dan ook positief.

Indachtig de beschouwing van Herman Kaiser over de CDU onder Angela Merkel in deze CDV, zou de beweging van het CDA naar een nuchtere Europese benadering ook als een proeve van te waarderen ideologische lenigheid kunnen worden beschouwd. Onder druk van een veranderd Europa en een veranderende wereld, moest de toon wel veranderen, en dat is met het oog op het belang van de Europese zaak maar goed ook.

KRUISPUNT VAN WEGEN

Hoe de balans ook doorslaat: de christendemocratie staat voor een fundamentele keuze. Verantwoordelijke politici praten meer dan gebruikelijk was op een zakelijke manier over Europa. Ook vinden ze het belangrijk dui-

delijk aan te geven waarmee ‘Europa’ zich wel en niet mee moet bemoeien. Hoe wenselijk het ook is om op dit punt klare wijn te schenken, is het de vraag of deze benadering niet tekortschiet. Europa heeft ook juist vooruitgang geboekt door sprongen die niet direct vanuit een dergelijk utilitaristisch kader te verklaren zijn. Woorden blijven nodig om dat bredere belang dat het onmogelijke mogelijk maakt, te blijven zien. Dit bepaalt uiteindelijk ook het welhaast visionaire karakter van het Europese project.

Noten

- 1 Christendemocraten als Schuman, Adenauer en De Gasperi worden als de belangrijkste architecten van de Europese eenwording gezien. Wel dient aangetekend te worden dat protestants-christelijke partijen zich traditioneel sterker identificeerden met de eigen natie. Europa was — en is, in de ogen van de SGP en (zij het tegenwoordig in mindere mate) de ChristenUnie — te veel een katholiek idee om daar al te enthousiast over te doen. Ook de houding van sociaaldemocraten tegenover Europa is positief, maar vanouds enigszins ambivalent. Zie Hans-Martien ten Napel, ‘Christen-democratie en Europese integratie’, in: Kees van Kersbergen, Paul Lucardie en Hans-Martien ten Napel (red.), *Geloven in macht. De christen-democratie in Nederland*. Amsterdam: Het Spinhuis, 1993, pp. 225-242.
- 2 Zie de bijdrage van Szasz in deze uitgave.
- 3 http://www.katholieknederland.nl/documents/katern_europ%2overk.pdf, p.2.
- 4 http://www.ecumenicalvoices2009.eu/fileadmin/billeder/EN_Election_Leaflet.pdf.
- 5 http://www.ecumenicalvoices2009.eu/fileadmin/sss/groups/308/Blad/CPE_Strengthening_Democracy_in_Europe.pdf, p. 2.
- 6 <http://www.waardenwijzer.nl>.
- 7 http://www.epp.eu/dbimages/pdf/EN-ELECTION-DOC-FINAL_copy_2.pdf, p. 2.
- 8 <http://dnpp.eldoc.ub.rug.nl/FILES/root/EurVerk/CDAVerkProgrEur-Parl2009.pdf>, p. 4.
- 9 <http://dnpp.eldoc.ub.rug.nl/FILES/root/EurVerk/CDAVerkProgrEur-Parl2009.pdf>, p. 5.
- 10 <http://www.rug.nl/dnpp/politiekepartijen/cda/vp/vpeu/2004.pdf>, p. 8.
- 11 <http://dnpp.eldoc.ub.rug.nl/FILES/root/programmas/vp-per-partij/cda/cdao6def.pdf>; zie bijvoorbeeld paragraaf 5.1.
- 12 <http://dnpp.eldoc.ub.rug.nl/FILES/root/programmas/vp-per-partij/cda/cda82.pdf>, paragraaf 6.8.1.
- 13 <http://dnpp.eldoc.ub.rug.nl/FILES/root/programmas/vp-per-partij/cda/cda89.pdf>, punt 4.1.
- 14 <http://dnpp.eldoc.ub.rug.nl/FILES/root/programmas/vp-per-partij/cda/cda86.pdf>.
- 15 <http://www.rug.nl/dnpp/politiekepartijen/cda/vp/vpeu/2004.pdf>, p. 82.
- 16 http://www.bundesverfassungsgericht.de/entscheidungen/es20090630_2bve000208en.html.
- 17 Zie hiervoor J.A. Hoekstra, *De EU als Unie van burgers en lidstaten*. Deventer: Kluwer, 2009.
- 18 Zie de bijdrage van enige Europese verlichtingsfilosofen (vgl. de bijdrage van Jan Willem Sap in deze cdv). Gemeten aan deze traditie laat de vvd zich kennen als een niet-liberale, conservatieve partij.
- 19 Ronald Havenaar, *Eb en vloed. Europa en Amerika van Reagan tot Obama*. Amsterdam: Van Oorschot, Amsterdam, 2009, p. 203.
- 20 Erik Borgman, ‘De Europese beschaving en de dreigende ineenstorting van het leerhuis’, in: *Kantelingen* (cdv, Winter 2004). Amsterdam: Boom, 2004, pp. 27-36.
- 21 Zie uitgebreid in Jonathan Sacks, *Leven met verschil. Menswaardige verscheidenheid in een tijd van botsende culturen*. Zoetermeer/Kappelen: Meinema/Pelckmans, 2005.